

Т е о р і я і н ф о р м а ц і й н о г о п р а в а

УДК 340+383.46:002

ПИЛИПЧУК В.Г. доктор юридичних наук, професор,
член-кореспондент НАПрН України,
заслужений діяч науки і техніки України

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТКУ ПРАВОВОЇ НАУКИ В ІНФОРМАЦІЙНІЙ СФЕРІ

Анотація. У запропонованій статті розглянуто актуальні проблеми становлення і розвитку правової науки в інформаційній сфері в умовах розбудови інформаційного суспільства та входження України у світовий інформаційний простір. Акцентовано увагу на трьох фундаментальних величинах – інформації, енергії і матерії, які становлять основу світобудови, на проблемах розвитку інформаційного права, інформаційного законодавства та інформаційної безпеки, пріоритетних напрямках правових досліджень в інформаційній сфері.

Ключові слова: інформаційне суспільство, інформаційна сфера, інформаційне право, інформаційне законодавство, інформаційна безпека, права і безпека людини.

Аннотація. В предложенной статье рассмотрены актуальные проблемы становления и развития правовой науки в информационной сфере в условиях перестройки информационного общества и входа Украины в мировое информационное пространство. Акцентировано внимание на трех фундаментальных величинах – информации, энергии и материи, которые составляют основу мироздания, на проблемах развития информационного права, информационного законодательства и информационной безопасности, приоритетных направлениях правовых исследований в информационной сфере.

Ключевые слова: информационное общество, информационная сфера, информационное право, информационное законодательство, информационная безопасность, правая и безопасность человека.

Summary. The topical issues of formation and development of legal science in the information sphere in the conditions of alteration of informative society and entrance of Ukraine into world informative space are considered in the article. The attention is made on three fundamental values – information, energy and substance, which make basis of the universe, on the problems of development of data protection right, informative legislation and informative security, priority directions of legal researches in an informative sphere.

Keywords: informative society, informative sphere, data protection right, informative legislation, informative security, rights and security of the human.

Наприкінці ХХ – на початку ХХІ століття в Україні та світі відбулася інформаційна революція, однією з ключових особливостей якої є стрімкий розвиток інформаційних технологій та зростання значимості інформації в суспільних відносинах. Ці процеси визначають і умови становлення інформаційного суспільства, сутність якого була визначена 1993 року Комісією Європейського Союзу: “Інформаційне суспільство – це суспільство, в якому діяльність людей здійснюється на основі використання послуг, що надаються за допомогою інформаційних технологій і технологій зв’язку” [1].

Історичний аналіз свідчить, що інформаційна сфера існувала з часу виникнення людства та суспільних відносин. Водночас, питання розбудови складових інформаційного

суспільства і правового регулювання інформаційних відносин, що виникали, лише на початку 60-х років минулого століття почали опрацьовуватись в Японії та інших провідних країнах світу. За радянських часів ще 1975 року відомими українськими вченими Глушковим В.М. і Амосовим М.М. вперше у світі було піднято низку фундаментальних проблем у цій сфері, але надалі до їх практичної розробки долучились переважно вчені країн Західної Європи і США. Як наслідок лише в 1990-х роках в умовах входження України у світовий економічний простір на загальнодержавному рівні було задекларовано розвиток інформаційного суспільства та розпочато відповідні наукові дослідження, переважно з проблем інформатики та інформатизації. Протягом останніх 10 – 15 років розпочалося активне формування інформаційного законодавства, а дослідження в галузі правової інформатики заклали підґрунтя для становлення і розвитку інформаційного права [2].

Враховуючи зазначене та з огляду на процеси розбудови інформаційного суспільства й інтеграції України у світовий інформаційний простір, як це було визначено 2010 року Законом “Про засади внутрішньої і зовнішньої політики”, вкрай актуальними постають проблеми становлення і подальшого розвитку науки в інформаційній сфері.

Розглянемо найбільш ключові, актуальні проблеми у цій сфері.

Перша. В сучасних умовах нагальною є потреба кардинального *перегляду ролі* такого *фундаментального поняття* як *“інформація”*.

Історично склалося, що суспільна думка протягом ХХ століття переважно орієнтувалась на поняття **“матерія”**. Водночас, серед вчених – представників філософських, фізико-математичних, технічних та біологічних наук часто застосовувалося інше поняття – **“енергія”**. І лише окремі мислителі та вчені – представники ноосферної концепції еволюції біосфери і космізму, зокрема, К. Цюлковський, В. Вернадський, О. Чижевський, М. Тимофєєв-Ресовський, М. Моїсеєв, А. Урсул, А. Ракітов, Р. Абдєєв, розробники теорії соціоінформаційного простору – П. Сорокін, П. Бурдже, А. Гідденс, І. Валлерштейн та інші поряд із зазначеними термінами значну роль відводили іншому фундаментальному поняттю – **“інформація”**.

Природа інформації активно досліджувалась починаючи з другої половини ХХ століття і вченими різних країн було запропоновано багато варіантів визначення цього поняття. Водночас, системною проблемою й нині залишається відсутність єдиного розуміння сутності інформації, як ключової складової інформаційного суспільства та світового інформаційного простору.

За нашими оцінками, заслуговують на підтримку висновки німецького вченого Вернера Гітта про те, що *“в будь-якій галузі науки і техніки дві величини здавна вважаються основоположними та універсальними: “енергія” і “матерія”. Але є ще одне поняття, котре є таким же широким і фундаментальним – “інформація”. Ми маємо справу з інформацією на кожному кроці: в інформаційних технологіях, системах зв’язку, системах управління, в мовах, біологічних системах, в інформаційних системах живих клітин. Тому інформація правомірно вважається третьою універсальною та основоположною величиною...”* [3].

До подібних висновків також дійшли Н. Вінер (один із основоположників теорії інформації та кібернетики), К. Штейнбух, І. Юзвішин та інші науковці. За їх оцінками, існуюча матерія та енергія хоча і становлять фундаментальні основи життя, але самі по собі не визначають принципової різниці між живими і неживими системами. Ця різниця, на їх погляд, визначається іншою фундаментальною основою – інформацією, властивою для усіх живих організмів.

Тобто, мова йде про існування трьох фундаментальних понять – **інформації, енергії і матерії**, які становлять основу світобудови і мають бути базовими для сучасної науки.

***Друга* – проблема вивчення феномену людини, забезпечення її прав і безпеки в контексті інформаційної глобалізації.**

Заслужують на увагу висновки вчених про те, що самою складною інформаційною системою в сучасному світі є людина, щоденний обсяг інформаційних процесів якої, як свідомих (мова, інформаційно керовані свідомі дії), так і несвідомих (інформаційно керовані функції органів, гормональна система) в мільйон разів перевищує обсяг усіх знань людства, зібраних у бібліотеках країн і народів світу. А молекули ДНК людини, як носії інформації, у **45 мільйонів разів** ефективніші новітніх “високих” технологій [3].

З огляду на викладене можна зробити висновок, що самою природою у сферу свідомого та несвідомого людини мають бути закладені унікальні можливості щодо сприйняття, вироблення, синтезу, аналізу та використання інформації, а також механізми й запобіжники протидії сучасним інформаційним засобам ураження та інформаційному насиллю. Ці природні можливості людини, вважаємо, можуть бути активовані свідомо чи несвідомо самою людиною або соціальним середовищем, у якому вона перебуває. І саме на злам вказаних запобіжників інформаційному насиллю або на їх блокування, за нашими оцінками, спрямовуються негативні інформаційно-психологічні впливи, у тому числі технології зомбування, нейролінгвістичного програмування людини тощо. З огляду на викладене іншою актуальною проблемою в сучасних умовах глобалізації та зростання інформаційного насилля є забезпечення прав і безпеки людини в інформаційній сфері [4].

Слід зауважити, що проблема інформаційної агресії, деструкції й насильства відноситься до вкрай актуальних і важливих напрямів досліджень, що мають наукове, прикладне та суспільно-політичне значення. Науковий інтерес до теоретичної розробки руйнівного й агресивного начала в людині викликаний безпрецедентним зростанням інформаційного насильства в сучасних умовах. Насильство існує у відкритих і закамурфльованих формах в усіх сферах суспільного буття і має універсальний соціальний характер. Однак, саме в інформаційній сфері його наслідки є вражаючими, оскільки провідна роль інформаційної складової діяльності людини над усіма іншими її формами й компонентами нині стає очевидною.

Ми, наша свідомість і підсвідомість, знаходимося під безперервним впливом усе зростаючих інформаційних потоків. За цих умов наші бажання є постійними об’єктами маніпуляції, а свобода нашої волі знаходиться під загрозою. Невидима діяльність з маніпуляції суспільною свідомістю змінила зовнішність світу й торкнулася практично усього людства.

Із наведеного випливає головне завдання держави і права – сформувати ефективні законодавчі механізми і передумови своєчасного виявлення, запобігання, припинення чи локалізації реальних та потенційно можливих фактів (процесів) зовнішнього чи внутрішнього інформаційного насилля та негативних інформаційних впливів на свідомість людини.

Крім цього, актуальною постає проблема належного врегулювання юридичної відповідальності за вчинення злочинів та інших правопорушень в інформаційній сфері, насамперед, тих, що створюють загрозу життю і здоров’ю людини. Ця проблема, вважаємо, потребує комплексного наукового опрацювання.

***Третє* – проблема забезпечення інформаційної безпеки в умовах глобалізації.**

Рівень сучасних викликів і загроз в інформаційній сфері наочно підтверджує справедливості і виключну значимість положень ст. 17 Конституції України про те, що захист державного суверенітету і забезпечення інформаційної безпеки є однією з основних функцій держави і справою всього Українського народу.

Вкрай важливою в контексті інформаційної безпеки людини, суспільства і держави є проблема протидії інформаційним операціям та інформаційним війнам. Для комплексного розгляду цих проблем у 2011 році Науково-дослідним центром правової інформатики НАПрН України спільно з вітчизняними та іноземними партнерами проведено низку міжнародних наукових заходів [5]. За їх результатами слід звернути увагу на деякі ключові проблеми інформаційної безпеки:

- нині стрімко формується і розвивається глобальний інформаційний простір;
- в інформаційній сфері людства відбуваються революційні зміни і трансформації, які активізують нові глобальні виклики і загрози;
- більшість країн світу вже зіштовхнулася з проблемами кібертероризму, кіберзлочинності та іншими проблемами інформаційної безпеки;
- протягом останніх десятиліть спостерігається тенденція до поширення інформаційної агресії і насилля;
- набувають поширення агресивна реклама, спроби маніпуляції свідомістю людини, періодично проводяться інформаційно-психологічні операції;
- майже у 120 країнах світу (за оцінками американських експертів) ведуться розробки інформаційної зброї або її елементів (для порівняння – розробки зброї масового знищення здійснюються у близько 20 країнах);
- наслідки використання сучасної інформаційної зброї (згідно з висновками вчених та експертів європейських країн, України, РФ і США) можуть бути співставними із застосуванням зброї масового ураження;
- новітні виклики і загрози в інформаційній сфері становлять реальну загрозу безпеці людства та міжнародному правопорядку.

За нашими оцінками, які знайшли підтримку в ході вказаних міжнародних заходів, жодна держава світу в умовах інформаційної глобалізації не здатна самостійно забезпечити власну інформаційну безпеку.

Враховуючи зазначене проблема інформаційного виміру колективної безпеки є вкрай важливою для більшості країн світу, які розвивають або формують інформаційні суспільства, у т. ч. й України. При цьому виникає низка системних проблем, що потребують наукового опрацювання, зокрема:

- перегляду принципів і механізмів міжнародних відносин та співробітництва в галузі інформаційної безпеки;
- пошуку балансу між правами людини та потребою суспільства і держави у забезпеченні інформаційної безпеки;
- міжнародно-правового визначення ключових понять в інформаційній сфері, зокрема, розмежування понять інформаційна безпека та кібербезпека, кібертероризм та кіберзлочинність тощо;
- посилення міжнародно-правової відповідальності за використання в інформаційній сфері сил і засобів, які створюють загрози життю і здоров'ю людини;
- розробки сучасних моделей інформаційної безпеки.

***Четверте* – проблема комплексного розвитку науки та освіти в інформаційній сфері.**

За результатами аналізу історії науки в інформаційній сфері умовно можемо виокремити три основні групи наукових досліджень:

- проблеми розробки новітніх інформаційних технологій;
- світоглядні, соціокультурні та комунікаційні проблеми;
- проблеми становлення і розвитку сучасних інформаційних суспільних відносин, національного та міжнародного інформаційного права.

Тобто, спектр фундаментальних і прикладних проблем інформаційної сфери включає гуманітарну і технічну складові.

Першою, як зазначалося, наприкінці ХХ століття в Україні розпочала стрімко розвиватися технологічна складова інформаційної сфери, що було пов'язано з необхідністю науково-технічного забезпечення розробки і впровадження сучасних телекомунікаційних та інформаційно-комп'ютерних технологій. Нині в Україні ця робота поводитьися усіма державними органами та органами місцевого самоврядування і поєднується терміном “інформатизація”. Її організовує та здійснює, у межах визначеної законодавством компетенції, Державне агентство України з питань науки, інновацій та інформатизації, Державна служба спеціального зв'язку і захисту інформації України та інші державні органи.

Забезпечення реалізації єдиної державної політики з питань регулювання у сфері телекомунікацій, інформатизації та розвитку інформаційного суспільства в листопаді 2011 року було покладено на новостворений державний орган – Національну комісію, що здійснює державне регулювання у сфері зв'язку та інформатизації (НКРЗІ), підпорядковану Президенту України та підвітну Верховній Раді України [6].

Гуманітарній складовій інформаційної сфери в Україні, на жаль, приділялося значно менше уваги, хоча проблема вивчення суспільних інформаційних відносин, що виникають в сучасних умовах, є вкрай актуальною. Лише в останні роки цим питанням почали приділяти увагу низка наукових установ і навчальних закладів, експертів і вчених. Зокрема, 2008 року згідно з рішенням Вищої атестаційної комісії України було запроваджено новий напрям наукових досліджень – “соціальні комунікації”, який включає 7 наукових спеціальностей: теорія та історія соціальних комунікацій (27.00.01); документознавство, архівознавство (27.00.02); книгознавство (27.00.03); теорія та історія журналістики (27.00.04); теорія та історія видавничої справи (27.00.05); прикладні соціальні комунікації (27.00.06); соціальна інформатика (27.00.07).

За цих умов юридичні науки мають здійснювати комплексні розробки, які стосуються гуманітарної і технічної складових розбудови інформаційного суспільства та проблем інтеграції України у світовий інформаційний простір. Нині це завдання покладається на нову галузь юридичної науки – інформаційне право, яке згідно з рішенням ВАК України віднесено до наукової спеціальності 12.00.07 “Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право”.

Надалі, за нашими оцінками, по мірі становлення інформаційного суспільства та реалізації завдань інтеграції України у світовий інформаційний простір актуалізується потреба виокремлення інформаційного права в окрему наукову спеціальність в галузі юридичних наук. Втім, це питання потребує окремого розгляду.

З огляду на висвітлені тенденції становлення науки, актуальною постає проблема розвитку вищої освіти в інформаційній сфері, у т. ч. підготовки наукових кадрів вищої кваліфікації, за наявності яких, особливо в гуманітарній сфері, Україна суттєво відстає від провідних країн світу. За нашими оцінками, вказана проблема потребує окремого комплексного опрацювання.

П'яте – системні проблеми становлення інформаційного законодавства України.

З початку 1990-х років, після проголошення державної незалежності, в Україні розпочалося активне формування національного інформаційного законодавства. За цей час прийнято значну кількість законів та інших нормативно-правових актів (близько **4-х тис.**), що дозволило врегулювати найбільш важливі норми інформаційних відносин та інформаційної діяльності.

Зокрема, нині інформаційні відносини в Україні регулюються низкою системоутворюючих нормативних актів: Конституцією України, законами України “Про інформацію”, “Про мови”, “Про науково-технічну інформацію”, “Про телебачення і радіомовлення”, “Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні”, “Про бібліотеки і бібліотечну справу”, “Про національний архівний фонд і архівні установи”, “Про інформаційні агентства”, “Про зв’язок”, “Про національну програму інформатизації”, “Про телекомунікації”, “Про захист інформації в інформаційно-телекомунікаційних системах”, “Про захист персональних даних”, “Про авторське право і суміжні права”, “Про державну таємницю” тощо.

Водночас, як свідчить системний аналіз, у правовому регулюванні інформаційних відносин в Україні існує ряд організаційних, нормативних, процесуальних та інших проблем, які потребують комплексного опрацювання, зокрема [7]:

1) нормотворча діяльність в Україні часто здійснюється за відсутності загальнодержавної системності в інформаційній сфері, шляхом фрагментарного вирішення наявних проблем в окремих законах та підзаконних нормативних актах. Мають місце суттєві розбіжності щодо розуміння структури системи законодавства у сфері інформаційних відносин та підходів до її формування;

2) різні закони та підзаконні акти, що регулюють суспільні відносини, об’єктом яких є інформація, приймалися впродовж 20 років без достатньої узгодженості понятійно-категоріального апарату і застосовують ряд термінів, які є недостатньо коректними та неоднозначно сприймаються учасниками інформаційних відносин;

3) види інформаційної діяльності знаходяться в жорстких рамках того, що прописане в Конституції України (збір, зберігання, використання, поширення), хоча сучасний електронний простір (е-простір) визначає свої принципово інші види діяльності (обробка, введення, вивід, передача, компіляція, відображення даних та ін.);

4) нормотворчий процес в інформаційній сфері нерідко здійснюється без належного узгодження з положеннями міжнародних і європейських правових актів. Значна кількість юридичних норм, які регулюють інформаційні відносини, розпорошена по різних законах та підзаконних актах і не узгоджені між собою;

5) через неузгодженість правового регулювання різні державні органи невиправдано примушують громадян надавати значну кількість довідкової інформації з різних установ. В результаті громадяни змушені витратити багато часу на «ходіння» різними установами щоб підтвердити правомірність виданих їм раніше документів або переоформити їх (оформлення комунальних платежів, пільг тощо), що також призводить до невиправданого зростання ресурсних витрат;

6) відсутнє спеціальне законодавче регулювання діяльності, пов’язаної із застосуванням Інтернету та інших телекомунікаційних систем. Зазначене породжує соціальні конфлікти в інформаційних відносинах, а також істотно підвищує інвестиційні ризики і провокує відставання від темпів розвитку електронно-мережної економіки країни.

Реалізація вказаних та інших актуальних проблем, за нашими оцінками, видається неможливою без активної участі юридичної науки у формуванні державної політики в інформаційній сфері та розробці відповідних концепцій, стратегій і програм.

Зазначене також має бути враховане в ході вирішення вкрай актуальної проблеми – систематизації та кодифікації інформаційного законодавства України.

Шосте. Із розгляду вказаних та інших проблем, що стосуються становлення і розвитку глобальної інформаційної сфери, формування інформаційного суспільства та

інтеграції України у світовий інформаційний простір комплексною постає **проблема визначення пріоритетних напрямів правових досліджень в інформаційній сфері.**

Ця проблема активно обговорювалась у 2010 – 2011 роках в ході низки загальнодержавних та міжнародних заходів за участі провідних експертів і вчених, представників Верховної Ради, Кабінету Міністрів України, заінтересованих державних органів, закладів, установ та організацій [2, 8 – 11].

При цьому, було взято за основу:

- потреби становлення і розвитку інформаційного суспільства в Україні;
- завдання, визначені Конституцією і законами України, що потребують реалізації в інформаційній сфері;

- Пріоритетні напрями розвитку правової науки на 2011 – 2015 рр., затверджені 24 вересня 2010 року Загальними зборами Національної академії правових наук України;

- рекомендації проведених конференцій, семінарів та круглих столів.

За результатами вивчення цієї проблеми вважається за необхідне зосередити подальші правові наукові дослідження в інформаційній сфері на таких **пріоритетних напрямках:**

- 1) теоретико-правові основи становлення і розвитку інформаційного суспільства, забезпечення прав і свобод людини і громадянина в інформаційній сфері;

- 2) теоретико-методологічні засади правового регулювання інформаційної діяльності, розвитку інформаційного права та інформаційного законодавства України;

- 3) актуальні проблеми правової інформатики, системної інформатизації нормотворчої, правозастосовної і правоосвітньої діяльності;

- 4) розробка і впровадження інформаційно-правових підсистем електронного парламенту та уряду, електронних систем і баз даних в галузі держави і права;

- 5) правові засади захисту персональних даних, інформації з обмеженим доступом, технічного захисту інформації та інших проблем інформаційної безпеки в умовах глобалізації;

- 6) проблеми юридичної відповідальності та протидії правопорушенням в інформаційній сфері;

- 7) досвід іноземних країн та історичний досвід правового регулювання в інформаційній сфері, проблеми імплементації норм міжнародного інформаційного права в законодавство України.

Зазначені напрями досліджень вважаємо за необхідне включити до **Пріоритетних напрямів розвитку правової науки на 2011 – 2015 рр.**, затверджених загальними зборами НАПрН України від 24 вересня 2010 року.

Також слід зауважити, що з метою подальшого розвитку і координації правових досліджень в інформаційній сфері згідно з рішенням Президії НАПрН України від 30.06.2011 № 78/10 у складі Відділення державно-правових наук та міжнародного права НАПрН України створено **Координаційне бюро з інформаційного права та інформаційної безпеки**, забезпечення діяльності якого покладено на Науково-дослідний центр правової інформатики НАПрН України.

В цілому, за нашими оцінками, **суть проблеми** полягає в наступному:

- 1) в сучасних умовах глобалізації країни світу розподілилися на держави-виробники інформаційних технологій, послуг та інформаційних ресурсів, а також на держави, які переважно є споживачами цих технологій і послуг;

- 2) у питаннях розбудови інформаційного суспільства, нормативно-правового регулювання сучасних інформаційних відносин, а також створення необхідного наукового потенціалу Україна суттєво відстає від провідних країн світу;

3) кардинальний перегляд державної, наукової і науково-технічної політики в інформаційній сфері є важливою передумовою виживання і подальшого розвитку України як суверенної держави в умовах глобалізації, розбудови інформаційного суспільства та інтеграції у світовий інформаційний простір;

4) одним із найбільш ефективних шляхів вирішення розглянутих у цій статті та інших проблем видається проведення кодифікації інформаційного законодавства України.

Висловлені у запропонованій статті висновки і пропозиції не претендують на “істину в останній інстанції” і є запрошенням до подальшої наукової дискусії щодо розвитку науки загалом і правової науки в інформаційній сфері.

Використана література

1. Європа і всесвітнє інформаційне суспільство. Рекомендації Європейської Ради: звіт групи М. Бангемана від 05.12.93 р. Комісії Європейського Союзу. – Режим доступу : [//www.europra.eu.int/comm](http://www.europra.eu.int/comm)

2. Пилипчук В.Г. Проблема регулювання нових суспільних відносин в умовах глобальних трансформацій інформаційної сфери : матеріали круглого столу [“Інформаційне суспільство в Україні: глобальні виклики та національні можливості”]. – Тези виступу. – К. : НІСД, 2011. – С. 41 – 42.

3. В. Гитт. Інформація : третья фундаментальная величина : материалы 4-го Европейского Конгресса по креационизму. – Тезисы доклада. – 1990 г. – Режим доступу : [//www.creationism.org/crimea/text/23c.htm](http://www.creationism.org/crimea/text/23c.htm).

4. Дзьобань О.П., Пилипчук В.Г. Інформаційне насилля та безпека: світоглядно-правові аспекти : монографія ; за заг. ред. проф. В. Пилипчука. – Харків : Майдан, 2011. – 244 с.

5. Матеріали міжнародної конференції “Информационные технологии и безопасность: проблемы научного и правового обеспечения кибербезопасности в современном мире”. – К. : ИПРИ НАН Украины, 2011; Матеріали міжнародного круглого столу “Модельовання колективної безпеки: інформаційний вимір”. – К. : НДЦПІ НАПрН України, 2011.

6. Указ Президента України від 23.11.11 р. № 1067/2011. – Режим доступу : [//www.president.gov.ua](http://www.president.gov.ua)

7. Пилипчук В.Г., Брижко В.М. Проблеми становлення і розвитку інформаційного законодавства в контексті євроінтеграції України // Інформація і право. – 2011. – № 1(1). – С. 11 – 19.

8. Матеріали круглого столу “Проблеми та пріоритети розвитку правової науки в інформаційній сфері”. – К. : НДЦПІ НАПрН України, 2010; Матеріали круглого столу “Інформаційне суспільство в Україні: глобальні виклики та національні можливості”. – К. : НІСД, 2011.

9. Матеріали круглого столу “Інформаційне суспільство : право – інновації – бізнес”. – К.: “Академпрес”, 2011.

10. Матеріали міжнародної конференції “Информационные технологии и безопасность: проблемы научного и правового обеспечения кибербезопасности в современном мире”. – К. : ИПРИ НАН Украины, 2011.

11. Матеріали міжнародного круглого столу “Модельовання колективної безпеки: інформаційний вимір”. – К. : НДЦПІ НАПрН України, 2011.

~~~~~ * * * ~~~~~